

Jönköpings stads historia

Från stillastående stapelstad till dynamisk fabriksstad

Industrialismen i Jönköping under 1800-talet

Lärrarhandledning

Inledning

Denna lärarhandledning är i första hand tänkt för lärare i åk 7-9, och behandlar industrieran i Jönköping under det sena 1800-talet. Handledningen hör till en studielåda om samma tid, och som är knuten till utställningen Jönköpings stads historia i Arkivhuset i Jönköping.

Handledningen och studielådan är framtagen i ABM-samarbete (Arkiv, Bibliotek, Museum) inom projektet Jönköpings stads historia. I arbetsgruppen för pedagogik har följande medarbetare ingått:

Maria Ridderberg, projektledare, Jönköpings läns museum

Maud Lagerborg, museipedagog, Jönköpings läns museum

Elisabeth Hedfors, arkivpedagog, Stadsarkivet i Jönköping

Lise-Lott Fredriksson, arkivarie, Stadsarkivet i Jönköping

Mi Brötegård, bibliotekarie, Stadsbiblioteket i Jönköpings kommun

Rickard Franson, arkivarie, Jönköpings läns folkrörelsearkiv

Bo Levander, museipedagog, Tändstickmuseet, Kultur Jönköpings kommun

Medarbetarna ansvarar för olika delar i denna handledning, men arbetet med framtagandet har skett i kontinuerlig dialog och samarbete. Till texterna om Knut Ottonin Ljungquist har bidrag kommit från Britt-Marie Börjeson, Munksjö museum.

Innehåll i studielådan

- Kopia på Lärokurser för småskolan och folkskolan inom Jönköpings stadsförsamlingars skoldistrikt
- Tändsticksaskar (Three Stars Safety Matches; Paraffinerade säkerhets-tändstickor utan svafvel och fosfor; Jönköpings tändstickor)
- Kopia på Handbok (ritual) för lokal-tempel af Templar-orden
- Kopia på Reglemente för Jönköpings Arbetareförening
- Kopia på Redogörelse för danssoireen å föreningens lokal annandag påsk 1887
- Plastmapp med Fribiljett Templet Vetterns Ros Barnfest 1903; Fribiljett Templet Vetterns Ros Barnfest 1904; Templet 437 Vätterns Ros; Templet 437 Vetterns Ros Amanda Engström
- Laminerade bilder

Innehåll i handledningen

Från land till stad	Sida 5
Exempel på lokala fabriker	Sida 8
Två personöden	Sida 16
Boendet	Sida 18
Skolan	Sida 22
Nöjen i staden	Sida 24
Folkrörelserna i Jönköping	Sida 28
Förslag på uppgifter och aktiviteter	Sida 35
Referenser	Sida 36
Arkivmaterial	Sida 37

Från land till stad

Industrieran tog sin början i det sena 1700-talet, och detta skedde i England. Spridningen tog fart in på 1800-talet och vid seklets mitt kom industrialismen till Jönköping, med etablerandet av tre stora fabriker under en relativt kort tid. Jönköping hade, i likhet med andra svenska städer, varit ganska liten. Det var framförallt hantverkare som bodde i städerna. Vid 1800-talets början levde fortfarande nio av tio svenskar på landsbygden. De försörjde sig på jordbruk kompletterat med fiske, jakt och bisysslor.

Bild 1

Under 1800-talet utvecklades en rad faktorer som fick fler och fler att flytta in till städerna. Med potatisen förbättrades den allmänna näringsstandarden och med smittkoppsvaccinet blev sjukdomsbekämpningen effektivare, samt att landet fick fred. Befolkningen ökade, tack vare bland annat vad som brukar sammanfattas med ”freden, vaccinet och potäterna”. Denna växande befolkning måste kunna försörjas. Lantbruket var därför tvunget att moderniseras och utvecklas för att ge större avkastning. Nya metoder, redskap och grödor infördes i det svenska jordbruket. Nyodling uppmuntrades och skiften av jorden till större enheter genomfördes. Genom rationaliseringen av jordbruket blev många av landsbygdens människor jordlösa och arbetstillfällena i jordbruket allt färre. Fattigdomen ökade

och när det dessutom inföll några missväxtår började folket att söka lyckan dels i städerna, och dels utomlands.

De nya fabrikerna anställde både män och kvinnor. Detta var en skillnad mot hantverkarnas gamla skråväsende, som bara tillät män. I fabrikerna förekom också en hel del barnarbetare. Deras arbete bestod ofta av okvalificerade uppgifter. Senare, när fler maskiner användes, blev barnen mer och mer överflödiga på fabriksgolvet. 1881 kom en lag mot barnarbete, som reglerade barnens arbetstider. Fortfarande förekom dock tolvåringar i fabrikerna.

Bild 2

År 1885 hade Jönköping 20 251 invånare (vilket kan jämföras med 8 243 invånare 1860). Från 1850-talet hade den så kallade Förstaden väster om kanalen börjat att bebyggas, på platsen där det medeltida Jönköping hade legat. Därefter växte Jönköping successivt söder- och österut. År 1883 byggdes de första hyreshusen av tegel vid Vedtorget. Husen var främst byggda av trä och bestod av två våningar. Det fanns dock en del tegelhus. I dessa inrymdes bland annat järnvägsstation, läroverk, länsresidens, banker och fabrikslokaler.

Staden var segregerad, med särskilda bostadsområden för fabrikernas arbetare. Tändsticksfabriken hade till exempel särskilda bostadshus för arbetarna vid Västra torget. I stadens utkanter fanns också så kallad kåkbebyggelse, där ofta arbetarbefolkningen bodde. Exempel på sådana områden är Bymarken,

Kålgården och längs med Dunkehallaån och Barnarpsgatan. Stadens rikare befolkning bodde i villaområden i stadens utkanter, eller i lägenheter i centrala stenhus.

Bild 3

Exempel på lokala fabriker

Bröderna Lundström

Bröderna Johan Edvard (Janne) Lundström (1815-1888) och Carl Frans Lundström (1823-1917) föddes i Jönköping. Deras far hette Johan Peter (1783-1868) och var boktryckare och förläggare som bland annat gav ut Jönköpings tidning 1807-1851.

Janne var nytänkande och för teknisk utveckling. Han var vetgirig och vid studierna i Uppsala studerade han många olika ämnen. Han tog dock aldrig någon akademisk examen. Precis som fadern ägnade han sig i början av sin karriär åt tidningsbranschen, då han gav ut Jönköpingsbladet (som fanns 1843-1872).

Carl i sin tur var en driven affärsman, och under 1850-talet beslöt sig bröderna för att slå sina påsar ihop. 1857 bildade de således Jönköpings Tändsticksfabriks aktiebolag. Säkerhetständsticken uppfanns av Gustaf Erik Pasch, men det var Janne som utvecklade den till en väl fungerande industriprodukt, och han ledde fabriken fram till 1862. I syfte att lättare få tag på verktyg och maskiner till just Tändsticksfabriken grundade bröderna 1860 tillsammans med järnhandlaren Frans Gustaf Sandwall Jönköpings Mekaniska Werkstad (JMW).

1859 reste Janne ut på en lång resa i Europa. Han kom då i kontakt med en typ av papperstillverkning, där halm används som råvara. Vid hemresan träffade han Lars Johan Hierta, som blev intresserad och lovade att ställa upp med pengar till Munksjö Pappersbruk, som slog upp portarna 1862. Samarbetet med Hierta fungerade dock inte utan Janne lämnade Munksjö 1869.

Janne lyckades aldrig bygga upp någon privat förmögenhet, trots att han var med och drog igång så många framgångsrika företag. Det var som sagt Carl som var affärsmannen av bröderna. Han blev dessutom riksdagsman under en period, och satt i andra kammaren 1873-1875. Under 1870- och 1880-talen bodde Janne i Uppsala. Mot slutet av sitt liv hade han hjärtproblem och i juli 1888 avlider han. Vid denna tidpunkt hade han också återvänt till Jönköping. Vid begravningen deltog bland andra cirka 650 arbetare från Tändsticksfabriken och Munksjö.

Carl överlevde sin bror med nästan trettio år. Dessa tillbringade han på de lantegendomar han hade köpt i Uppland. Han dog i Stockholm i augusti 1917 och efterlämnade dottern Calla.

Jönköpings Tändsticksfabrik 1845-1899

När tändstickstillverkningen drog igång strax före mitten av 1800-talet var behovet av eld stort. Man behövde den för värme, ljus och matlagning varje dag. Att få fram eld var en svår konst, med eldstål flinta och fnöske. Därför blev den nya uppfinningen, tändstickan, en välkommen förenkling i vardagslivet.

De första tändstickorna var mycket farliga och lättantändliga. Dessutom var de mycket giftiga, då de innehöll vit fosfor, som är ett hälsovådligt kemiskt ämne. Dessa fosfortändstickor kom att uppfinnas ungefär samtidigt i flera länder i Europa en bit in på 1800-talet. Många som arbetade med tillverkningen av dessa blev svårt sjuka och många dog på grund av den giftiga fosfor.

Det var i Tyskland som bröderna Johan och Carl Lundström upptäckte dem. Jönköpingsbröderna var välutbildade, målmedvetna och med en vilja att göra något stort i sin hemstad. År 1845 startade de en blygsam tillverkning i hörnet av Västra Storgatan och Barnarpsgatan. Tre år senare flyttade de in i en ny fabriksbyggnad vid Vätterns strand, den byggnad som idag är Tändsticksmuseet.

Samtidigt, i Stockholm, hade en kemist uppfunnit en ny typ av tändsticka. Han ersatte den giftiga vita fosfor med röd, ogiftig fosfor. Den kunde bara tändas mot plånet på asken. Säkerhetständstickan var född. Men denna hade så stora brister att den inte var säljbar. Johan Lundström ändrade blandningen av kemikalier och utvecklade på det viset den ursprungliga uppfinningen. Vid världsutställningen i Paris 1855 vann bröderna sina första priser för sin revolutionerande uppfinning.

Snart tog försäljningen fart och inkomsterna gjorde det möjligt att bygga nya, moderna och brandsäkra lokaler. Under den nye disponenten Bernhard Hay utvecklades fabriken till en storindustri som exporterade tändstickor till en lång rad länder. Han kom också att få ansvaret för hela stadens brandkår.

Under de första femton åren fanns inga maskiner i fabriken. Man gjorde allt för hand eller med enkla handverktyg. Då var barnen ett dominerande inslag i tillverkningen. Från 1870 ökades takten i produktionen och mängden tändsticksaskar som lämnade fabriken ökade snabbt. Maskinerna gav Jönköping ett försprång som gjorde Jönköping till tändsticksstaden i världen. Det har enbart i vår stad funnits fem olika tändsticksfabriker.

Men när maskinerna tog över blev många arbetslösa. Barnarbetet upphörde och många av de kvarvarande arbetarna fick sina löner kraftigt sänkta. Nöden var stor mot slutet av 1800-talet och många familjer hade svårt att få mat för dagen.

Bild 4

Bild 5

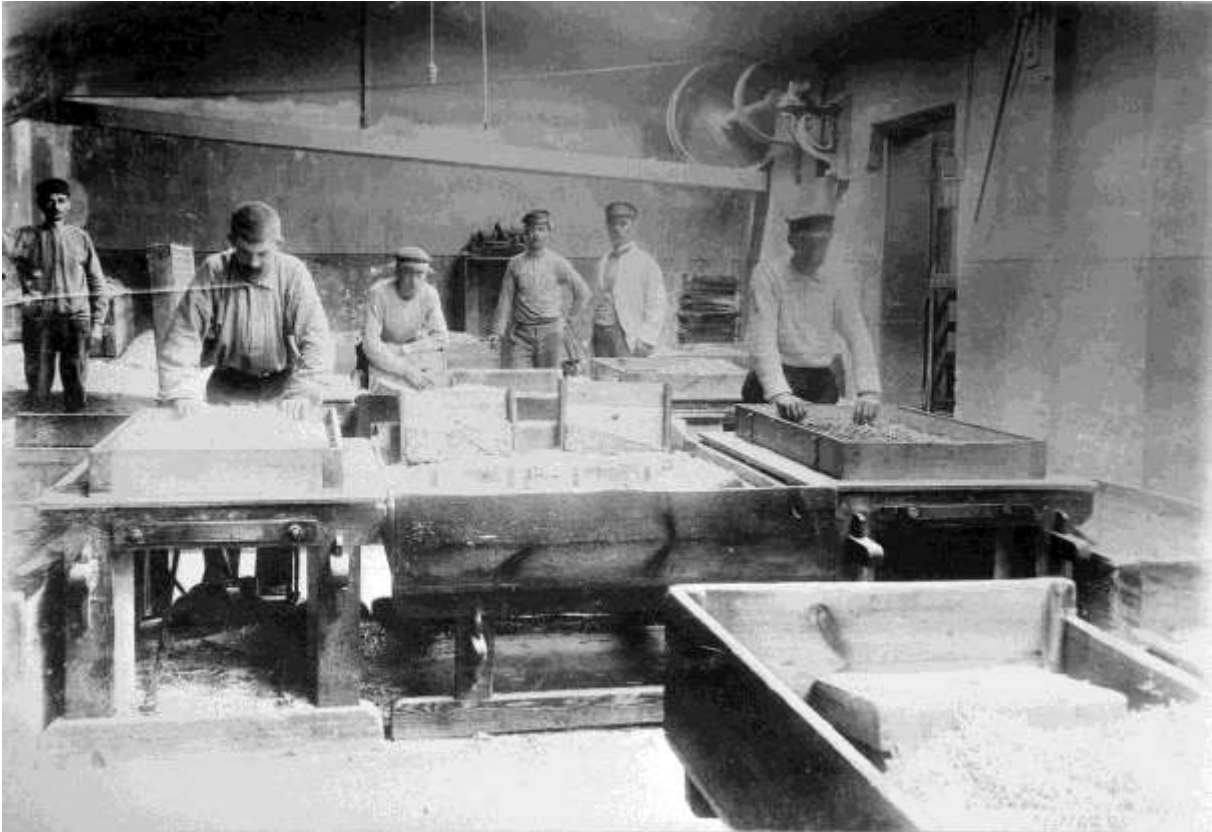

Bild 6

Munksjö Pappersbruk

Munksjö Pappersbruk grundades vid Munksjöns strand 1862 av Johan Edvard Lundström och Lars Johan Hierta (av vilka den senare också grundade Aftonbladet). Samarbetet visade sig inte bli helt friktionsfritt och Lundström lämnade företaget 1869. Knut Ottonin Ljungqvist utsågs till hans efterträdare. År 1872 avled Hierta vilket gjorde Ljungqvist till ensam ägare och herre på täppan 1873.

I initialskedet koncentrerades produktionen dels på papper gjord av halmmassa, och dels en impregnerad förhådningspapp och takpapp dränkt med stenkoltjära. Den sistnämnda produkten kom under 1860-talet att uppgå till 70% av produktionen.

Papper från Munksjö användes av Jönköpings Tändsticksfabrik till askar. År 1898 anlades i Huskvarna en kraftstation nedanför Ebbes bruk. Kraften utnyttjades av pappersbruket, trots att stationen ligger på 12 kilometers avstånd.

Företaget gick bra och utökades 1917 med Aspa Bruk i Askersund. År 1919 bör noterades Munksjö Pappersbruk. Företaget stannade på börsen till 1991, då Trelleborg och Custodia köpte ut Munksjö.

Under de första åren på 1980-talet förvandlades företaget från att vara ett skogsföretag i kris till att vara ett av världens största specialpappersföretag.

År 1993 återintroducerades Munksjö på börsen med fyra affärsområden. Dessa var Paper, Massa, Hygien och Förpackningar. Efter diverse ytterligare upphandlingar och börsaffärer hamnar Hygien hos SCA och Förpackningar hos Jefferson Smurfit Group. Paper och Massa bildar den nya Munksjökoncernen 2005.

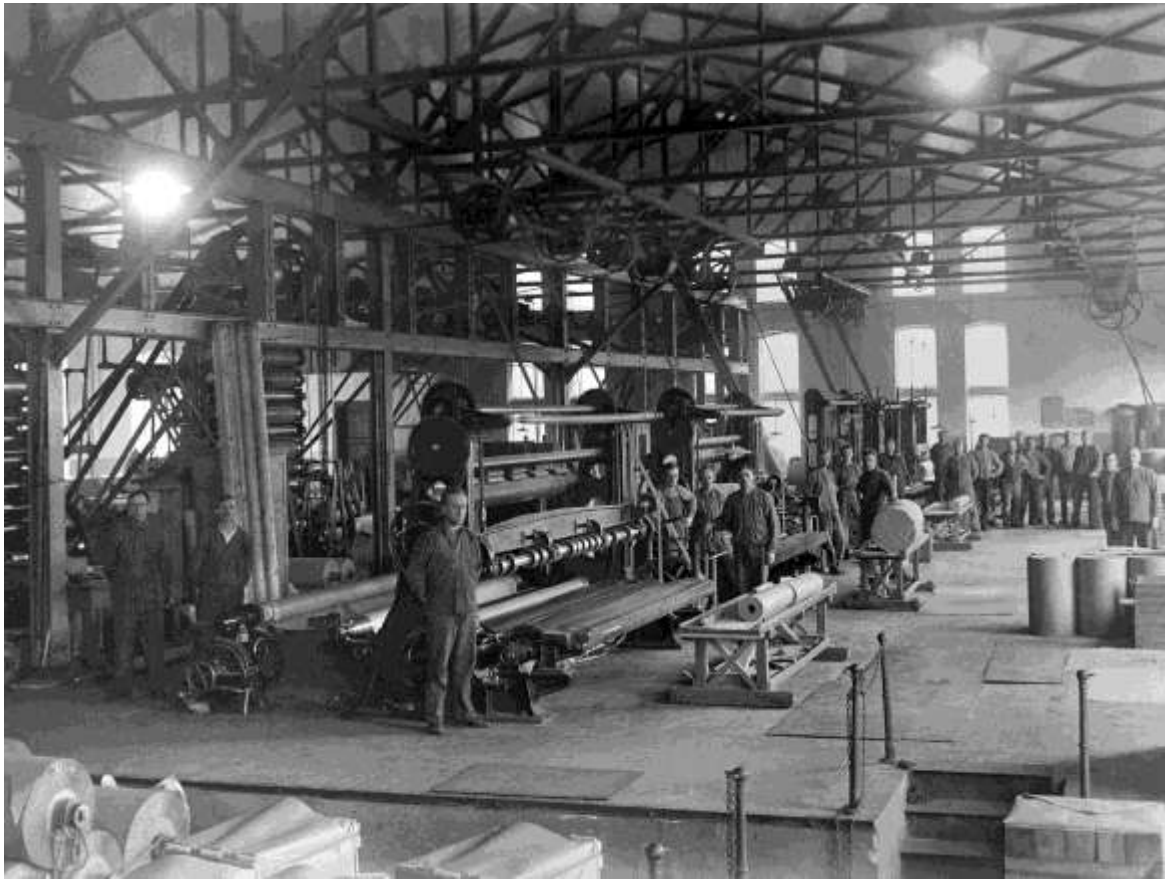

Bild 7

Bild 8

Jönköpings Mekaniska Werkstads AB (JMW)

JMW grundades i Jönköping 1859 under namnet Jönköpings gjuteri. Verksamheten drog igång året därpå, 1860. Grundarna var Frans Gustaf Sandwall, Johan Edward Lundström och Carl Frans Lundström. De två sistnämnda, som var bröder, lämnade dock ganska snart företaget, och Sandwall blev ensam ägare. Av den anledningen kallade Jönköpingsborna JMW i dagligt tal för Sandwallska gjuteriet.

Ursprungligen producerades huvudsakligen gjutgods, som exempelvis staket, fönsterkarmar, spisar och trädgårdsmöbler. Efter hand utvecklades produktionen mer mot fläktar, turbiner, ångpannor och andra industriella maskindelar. Det fanns en tanke att tillverkningen skulle kopplas till de behov som de övriga stora Jönköpingsföretagen, Jönköpings Tändsticksfabrik och Munksjö Bruk, hade. 1866 bytte företaget namn till just Jönköpings Mekaniska Werkstad. Under de första tiotalet år var verksamheten tämligen begränsad, med runt 30 anställda 1870. Därefter växte JMW till en betydligt större industri med många arbetstillfällen.

Mot 1800-talets slut fram till 1910-talet hade JMW ett eget ångbåtsvarv, det vill säga tillverkning av ångbåtar. Företaget var under samma period ett av Sveriges största verkstadsindustriföretag. Produktionen blev under nittonhundratalet mer specialiserad på pumpar och eldningspannor.

1921 gick JMW i konkurs i efterdyningarna av första världskriget, men återskapades ganska snart därefter. Detta gick så bra att företaget under 1930-talet räknades som den främsta tillverkaren av ångpannor i Skandinavien.

1950 såldes företaget till AB Zander & Ingeström. Under 1960-talet övergick huvudägarskapet av JMW till Alfa Laval (idag DeLaval). Detta ägande fortgick till 1982, då JMW såldes till Scanpump. 1992 upphörde produktionen helt efter att successivt ha avvecklats under de sista ägarna.

I de gamla industrilokalerna finns idag Högskolebiblioteket vid Högskolan i Jönköping.

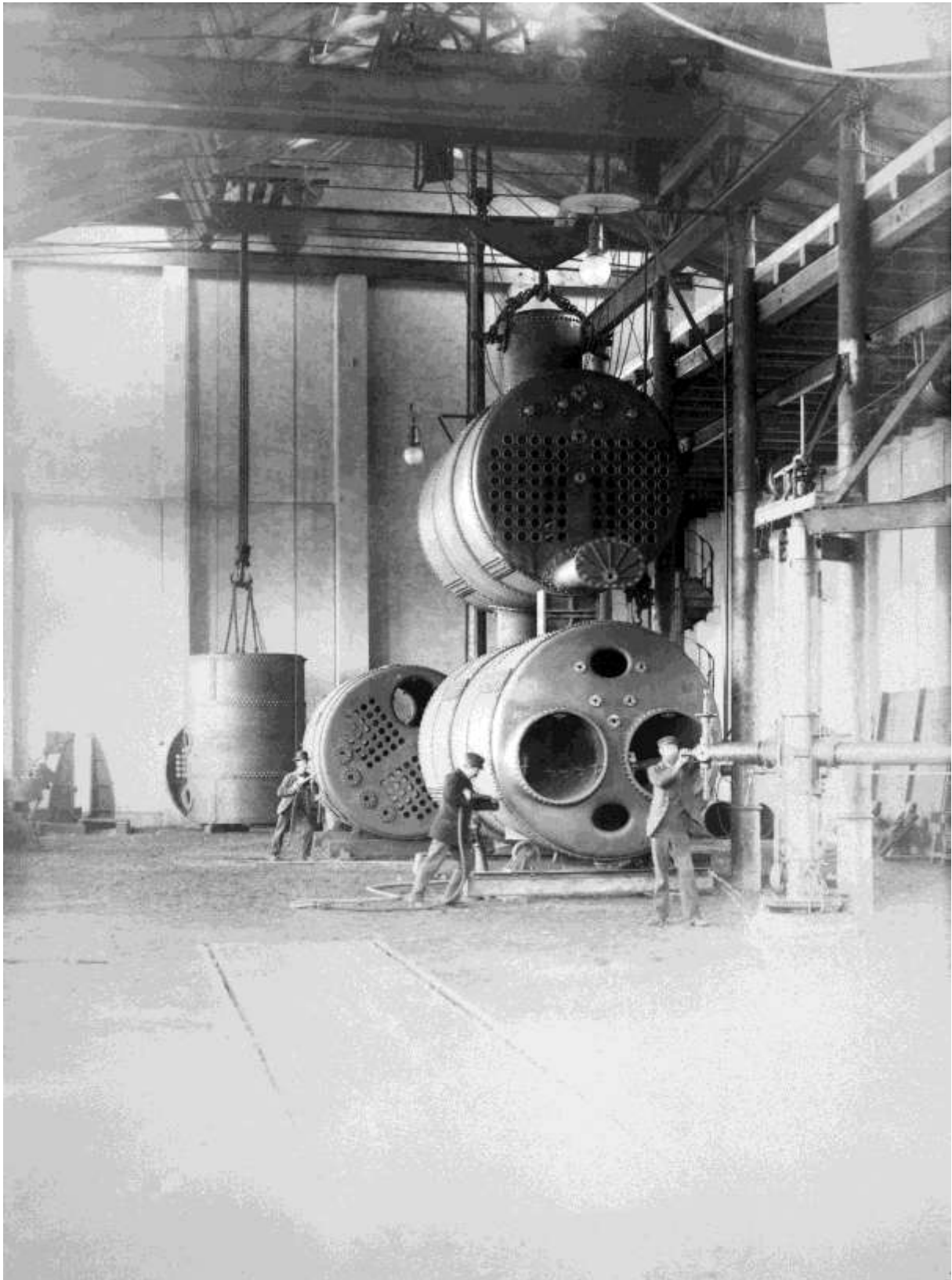

Bild 9

Två personöden

Knut Ottonin Ljungqvist – en brukspatron

Ljungqvist

Bild 10

Knut Ottonin Ljungqvist (1836-1896) är den ledare som betytt mest för Munksjö. Han föddes i Karlstad, yngst i en barnaskara av nio. Hans pappa var målarmästare och sedermera rådman och bruksägare samt redaktör för Karlstads Tidning. Han hette Adolf Ljungquist. Mamman hette Brita Andersdotter. Familjen var välbärgad och Ottonin skickades till Uppsala, men någon akademiker eller ämbetsman blev han aldrig. I Uppsala läste han klassiska språk. Han skaffade sig en vid allmänbildning och fick många vänner bland landets ledande kulturpersonligheter. När Ljungqvist läste annons om att bokhållare söktes till Munksjö skrev han sin ansökan på grekiska.

Knut Ottonin Ljungqvists gamla humanistiska intressen gjorde att han var intresserad av att ta över Jönköpings-Posten. Han hade också varit med om att starta och undervisa i en flickskola, som sedan blev stadens läroverk för flickor. Affärslivet var alltså inte enbart lockande, men när chefen och gode vännen på Tändsticksfabriken Bernhard Hay generöst erbjöd ett lån på 50 000 kr utan säkerhet, köpte Ottonin Munksjö bruk. Till en början var han både fabrikant, försäljningschef och reklamman.

Redan 1869 hade han blivit ledamot av stadsfullmäktige och 1875 landstingsman och samma år invaldes han i riksdagens första kammare.

Ljungqvist blev sjuk och måste genomgå en svår tarmoperation våren 1890. När han på sommaren återvände till sitt arbete var han inte längre densamme. Han lämnade riksdagen och avvecklade sina förtroendeuppdrag i Jönköping. Vid nyåret 1890/91 ställde han till en stor fest för brukets arbetare, då guld- och silvermedaljer från Patriotiska sällskapet delades ut till arbetare och förmän som varit anställda 25 år eller längre. Närmare 900 personer deltog i den storartade festen som finns att läsa om i ett utdrag från Smålands Allehanda. Samtidigt meddelade han att bruket skulle ombildas till aktiebolag. Han hade redan ordnat så att avkastningen av ett visst antal aktier skulle komma förmännen tillgodo.

Den första hustrun hette Ida Tenger, och hon var dotter till Janne Lundströms husföreståndarinna. De gifte sig den 20 maj 1866. De fick en stor familj, som växte för vart år. Barnen kom i rask takt. Efter den förstfödda Johanna, föddes fyra pojkar och fem flickor mellan 1868 och 1878.

I takt med att företaget växte ökade också representationen och festerna på Munksjö var berömda för sin storslagenhet. I ett sådant hem var kvinnan sin mans partner. Ett villkor för att helheten skulle fungera var att de kom överens. Oftast hade kvinnan inte något val, om hon ville leva ett drägligt liv, än att underkasta sig. Om Ida var mera undergiven än andra kloka kvinnor på den tiden vet vi inget om.

1877 fick Ljungqvist veta att hans första fästmö Emma Andersson fått en dotter 1865. I samråd med Ida beslöt han sig för att söka upp dem för att adoptera dottern. Modern hade inte något att invända och hösten 1877 kom Augusta Ottilia till Munksjö.

I mars 1881 dog Ida, som väntade sitt elfte barn, i lunginflammation. Ida är tillsammans med den ofödde sonen begravd i familjegraven på Slottskyrkogården.

Ett år senare, i maj 1882, gifter sig Ottonin med Klara Weidling, som var kusin med Ida. Klara var 24 år yngre än sin make och han fick fyra ytterligare barn med henne. I samband med deras bröllop donerar paret 50 000 kr samt ett stort tomtområde väster om trädgården till Jönköpings stadsfullmäktige. Summan avsattes som grund för en hushållskola till Idas minne. Skolan skulle heta ”Idas skola” och i den skulle unga fabriksarbeterskor få lära sig husliga sysslor och bestyr.

Ett par veckor innan sin 60-årsdag fick Ljungqvist en svår hjärtinfarkt och avled 2 december 1896. Före sin död uttryckte han en önskan om att istället för blommor och kransar till begravningen, skulle man ge ett bidrag till en insamling för Jönköpings barnhem. På hans begravningsdag stängdes fabriken och samtliga anställda gick i begravningståget.

Klara Ljungqvist blev nedbruten av chock och förtvivlan när Ottonin dog. Ingen av hans söner hade begåvning eller kapacitet nog för att ta över ansvaret för bruket.

Lena Törnqvist - en tändsticksarbetska

Många har arbetat på Jönköpings tändsticksfabrik. Lena Törnqvist (1818-1898) var en av dem. Ett kvinnoöde i en brytningstid mellan det gamla och nya samhället. Lena Törnqvist arbetade i Tändsticksfabriken mellan 1860 och 1864. Arbetsuppgiften var att doppa splint i fosforsatsmassa. Runt 1864 blev hon sjuk i fosfornekros, en sjukdom orsakad av arbete med fosfor. Lena Törnqvist överlevde, men tvingades att operera bort underkäken.

Bild 11

När Lena blev sjuk kunde hon inte längre arbeta i fabriken. Istället försörjde hon sig och sina barn genom att tillverka tändsticksaskar i hemmet. Lenas två överlevande barn arbetade också i fabriken. Tillvaron var tuff, och längre fram i tiden kom ett av barnen att emigrera till Amerika.

Boendet

Under 1800-talet var trångboddheten stor. En familj med flera barn kunde bo i ett rum och kök, med dass på gården. Många bodde också i den så kallade kåkbebyggelsen, områden utan egentlig stadsplan.

Bild 12

Arbetarna kunde bo i fabrikenas egna bostadshus, exempelvis tillhandahöll Tändsticksfabriken bostäder vid Västra torget. En lägenhet var 28 kvadratmeter stor, med ett rum och kök. Det fanns familjer i dessa bostadshus med mellan fem och tio barn. Trots att det var så trångt ansågs det finare att bo i fabrikenas egna bostäder än att bo inne i staden, i kåkområdena. Där bodde man ofta ännu trängre.

Bild 13

Eftersom inflyttningen till staden var så stor bodde många som så kallade inhysingar. De hyrde en sängplats hemma hos familjer. Det var inte ovanligt att det bodde fyra eller fem personer i varje rum. De familjer som bodde i exempelvis Tändsticksfabrikens bostäder var tvungna att ha anställning på fabriken. Detta gällde i stort sett alla familjemedlemmar, också barnen.

Klasskillnaderna var stora. För att visa på kontrasterna följer ett avsnitt om hur brukspatronen på Munksjö bruk bodde under slutet av 1800-talet.

Bild 14

Hemmet som byggdes på 1870-talet var ett träslott med torn och tinnar på taket, verandor och balkonger runt fasaderna. Det låg i en trädgård som sträckte sig in mot stan ända bort till Klostergatan. Trädgården omfattade 30 tunnland och sköttes av trädgårdsmästare. Huset vimlade av barn och tjänstefolk. Barnsköterskor, husor och betjänter, kokerska och annan kökspersonal stod till familjens förfogande.

Vid de stora representationsmiddagarna hade man plats för 140 personer vid två långbord. Tjugo uppässare skötte serveringen och menyn kunde bestå av 12-14 rätter och lika många viner.

Bland bevarade menyer kan man hitta följande exempel:

Smörgås med brännvin och öl

Kejsarsoppa

Rökt lax med spenat

Lammsadel, tunga, skinka och legymer

Kalvbräskkroketter med tomatsås

Tryfferad kalkonfilé

Hummer med ostron och gåslever.

Järpe med sallad
Färske sparris
Glass och dessert

Det viktigaste rummet var nog ändå köket. På vedspisen kokade ständigt en stor kopparkittel med buljong. I köket härskade kokerskan och till sin hjälp hade hon tre biträden. Middagar och fester avlöste varann. På långa spjälhyllor i mörka källare förvarades hundratals glasburkar med trädgårdens produkter. Utanför köket, på gårdsplanen, var en väldig isdös uppallad, där isblock från Munksjön förvarades under berg av sågspån. Närmare fabriken låg stallet och i bagarstugan bakades allt bröd till det stora hushållet. Varmbadhuset låg nere vid sjön. Arbetarna hade ett fast veckoschema och även familjen badade en gång i veckan.

Pappersfabriken låg bara ett stenkast från boningshuset. Familjen hörde maskinernas dunkande dag och natt. Vakthållningen sköttes dag som natt. I Portvaktstugan satt alltid två eller tre personer vakt. Två gånger dagligen hämtades posten från staden.

Skolan

Den första allmänna folkskolestadgan kom 1842. Först 1846 anpassades Jönköpings skolor till de nya reglerna. Skolan hade vid denna tid stark anknytning till kyrkan. Sockenstämman var beslutande organ i frågor om skolväsendet. Bakgrunden till detta var dels att det varit församlingarna som hade stått för befolkningens kunskap, dels att religionsundervisning (kristendomen) ansågs vara skolans viktigaste uppgift.

Den allmänna folkskolan hjälpte till med att så att säga civilisera folket. Barnen fostrades i skolan till sunda och flitiga människor, som dels skulle lära sig att läsa, skriva och räkna, dels skulle lära sig renlighet, punktlighet, lydnad, flit, ordentlighet, sparsamhet och vördnad för Gud, föräldrar och fosterland.

Bild 15

Eleverna började i småskolan, som var tvåårig. Därefter följde folkskolan. Flickorna, som hade slöjd varannan dag, gick oftast fyra år. Pojkarna ansågs klara folkskolan på tre år. Under den senare halvan av 1880-talet fick dock även pojkarna gå fyra år i folkskolan.

För pojkarna fanns de statliga läroverken. Dessa byggde på folkskolans första klass (d v s tre års skolgång småskolan inräknad). Det förekom privatskolor för pojkar som var direkt förberedande för läroverksstudier. Privatskolor var ganska vanliga. Framförallt inom något högre utbildningar för flickor, så kallade flickskolor. Från

1870-talet fanns också Jönköpings tekniska skola, som bedrev mer direkt yrkesinriktad utbildning för pojkar, och Idas skola, en hushållskola för flickor.

I Jönköping fanns från 1858 ett högre elementarläroverk i nuvarande Rådhuset. I skolan fanns sju klasser, uppdelade i två linjer: real- respektive latinlinjen. Man kunde börja vid läroverket redan vid tio års ålder. När det var dags att sluta skolan avlades studentexamen vid läroverket.

Vilka ämnen studerade en läroverkselev? Tyska var första främmande språk. Franska fanns på båda linjerna, medan bara realeleverna kunde läsa engelska. Naturvetenskap innebar nutidens biologi och fysisk geografi. Politisk geografi studerades tillsammans med historia, och fysik tillsammans med matematik. Eleverna på latinlinjen började läsa latin i tredje klassen, grekiska i fjärde och hebreiska i sjunde. Utöver dessa ämnen undervisades också i musik och gymnastik. I det senare ingick gevärsexercis och fäktning med bajonett, florett och sabel. Skoldagen började vanligen klockan sju på morgonen.

Bild 16

Nöjen i staden

Självklart roade man sig även på 1800-talet. Folket gick till exempel på restauranger, serveringar, musikuppträdanden, teater och tittade på idrott. Det fanns en del nöjesetablissemang, och här är några av dessa listade.

Stora Hotellet

År 1860 invigdes Stora Hotellet, och året därpå anlades hotellträdgården. Denna trädgård kom att bli en av de mest betydelsefulla utomhusrestaurangerna i staden. Societeten gick gärna till Stora hotellets trädgård och förlustade sig. Förutom matservering spelades det musik. Jönköpings regementes musikkår var exempelvis ofta anlitade.

Bild 17

Albano

På slottets södra vallområde uppfördes 1851 en mindre restaurangpaviljong. Den invigdes under punschdop och fanfarer och fick namnet Albano. Den fanns kvar i nio år och blev under dessa år ett populärt sommarvärdshus. Det var främst det högre borgerskapet som sökte sig hit. Från klockan 10 varje dag under somrarna serverades diverse förfriskningar och om eftermiddagarna "*sexor med varm och kall mat*".

Albano var en timmerbyggnad i senempirestil, med lågt tak och en veranda som bars upp av 16 pelare. Den hade bara ett par rum och ritningarna uppgjordes av stadsbyggmästaren A Berndtsson.

Verksamheten upphörde när fästningsområdet började rivas 1860.

Balders hage

I slottets norra vallgrav låg på 1840-talet en kägelbana och en liten servering som kallades Balders hage. Den låg där idag Rådhusparkens sydöstra hörn ligger. Besökarna var främst män ur medelklassen som gärna tillbringade sommarkvällarna här.

Balders hage var en mycket enkel typ av utvårdshus och bestod endast av en kägelbana och en enkel träbyggnad för servering. Anläggningen försvann när fästningsområdet revs på 1860-talet.

Stora Limugnen

På den tomt där idag Högskolan ligger fanns under ett trettiotal år efter mitten av 1800-talet ett stort utvårdshus och parkområde som kallades Stora Limugnen. Utvårdshus var en benämning på serveringar utanför staden. Namnet kom av att det på 1600-talet här anlades en ugn för kalkbränning till olika byggnadsändamål. Till detta behövdes kalksten eller limsten, som den kallades och därav fick området sitt namn.

Området bestod av åtskilliga byggnader för servering och musikuppträdanden. Dessutom fanns kägelbanor och växthus med mera. Runt detta fanns en påkostad park med promenadstigar och kålgårdar. Stora Limugnen var en av de största och förnämsta anläggningarna i sitt slag i landet.

Lilla Limugnens badhus

Strax norr om Stora Limugnen låg Lilla Limugnen. Här stod sommaren 1853 ett nytt badhus klart. Det var en träbyggnad med invändig bassäng och dusch. Det hade även en delvis avskärmad yttre bassäng där *"äldre fruntimmer"* kunde använda den öppna sjön.

1855 blev badhuset privatägt och därefter utvidgat med fler omklädningsrum, bättre duschar och ytterligare plank omkring den yttre bassängen. Simläraren Gustav Larson, *"Skrikar-Lasse"* kallad, därför att han gick runt i staden och ropade ut simkunnighetens lov, var en aktiv person och troligen arkitekt eller teknisk rådgivare för anläggningen.

På grund av JMW:s expansion blev sommaren 1865 den sista för Lilla Limugnens Badhus.

Västerbrunn

I början av 1700-talet upptäcktes en hälsobringande källa på Strömsbergs gårds ägor vid den plats där idag Djursjukhuset ligger. Provinsialläkaren Jacob Sjöberg öppnade här en brunnsanläggning 1708 som han kallade Lindahls källa. Senare kom den att kallas Västerbrunn och blev ända fram till början av 1900-talet ett populärt nöjes- och rekreationscentrum.

Vid 1800-talets mitt ordnades under sommarhalvåret regelbundna hästskjutsar och även båtturer på Munksjön ut till Västerbrunn. Först fanns endast ett brunnskar med lås över källan, men senare byggdes ett brunns hus och även ett flertal andra vackert utsmyckade byggnader i trä. Vidare fanns gungor och en kägelbana.

År 1963 revs den sista av dessa byggnader.

Jönköpings teater

Bild 18

Vid Hovrättstorget uppfördes år 1825 en teater. Den byggdes i trä, och ritades av arkitekten C G Carlsson-Blom. Interiören var praktfull. Teaterns program var mångskiftande, bland annat operor och rena folklustspel. Några exempel ur repertoaren är operasångerskan Signe Hebbe som sjöng arian ur Verdis Trubaduren, den lokala amatörteatern som gav Tre förälskade poliskonstaplar, och Roos teatersällskap som spelade Värmlänningarna. Folket följde med sin tid med

hjälp av teatersällskapen, även om föreställningarna blev färre mot slutet av 1800-talet.

Jönköpings gamla teater revs 1903.

Jönköpings stadspark

I övergången mellan 1800- och 1900-talet fick stadslivet ett betydelsefullt tillskott genom anläggningen av Jönköpings stadspark i den så kallade Skjutsarehagen på höjden väster om staden. Parken kom till på privat initiativ år 1896. Området planerades som en naturpark eller skogspark, där naturens förutsättningar togs tillvara. Syftet med parken var mångsidigt – främst att främja stadsbornas hälsa och välbefinnande och att skapa ett närbeläget utflyktsmål.

Föreställningen fanns också att parken skulle utgöra en plats för försonande samvaro över klassgränser i en tid som präglades av sociala motsättningar. Idrott, lek och spel var från början viktiga inslag, liksom kaffeserveringen. Den aktuella Skansenidén fick sitt regionala uttryck genom att Norra Smålands Fornminnesförening sammanförde ålderdomliga småländska byggnader i ett friluftsmuseum.

Idrott

Bild 19

Olika idrottsföreningar uppstod under 1800-talet, och de anordnade också fester och underhållning. Exempelvis ordnade Jönköpings Roddklubb (bildad 1884) kapprodd på Munksjön. Stränderna kantades då av mängder av jönköpingsbor. Även kappseglingar anordnades stundtals på 1880-talet.

Folkrörelserna i Jönköping

Folkrörelserna växte fram som en reaktion mot industrialismens samhällsomvandlingar. Folket sökte sig samman i gemenskap i syfte att försöka skapa bättre villkor för människorna i samhället. De tre tidiga folkrörelserna (väckelse-, nykterhets- och arbetarrörelse) kämpade alla för ett bättre samhälle, men på olika sätt.

Folkväckelsens framväxt

”En väckelses främsta kännetecken är att många människor upplever sig ha blivit frälsta som resultat av den kristna förkunnelsen och att väckelsen därigenom indirekt påverkar samhället. Med väckelse avses vanligtvis en specifik expansiv period, ibland lokalt avgränsad, men ofta omfattande hela länder och till och med världsdelar. Väckelse bygger på en rörelse hos allmänheten, till skillnad från införande av kristen tro genom påbud från regenter. Väckelse är en benämning på en period av ökad religiös aktivitet. Väckelsekristendom kan också ses som en inriktning på bibelläsning och fromhet. Den kännetecknas av en betoning på den enskildes omvändelse och vikten för den enskilde att leva ett hängivet kristet liv. Frälsningen ses inte som möjlig utan en personlig och offentligt bekänd tro.”¹

Väckelserörelsen var knappast något som uppstod över en natt. En lång rad händelser och personer föregick själva väckelserörelsen och banade väg för den. Utan dessa hade den kanske aldrig ägt rum.

Den svenska enhetskyrkan började sakta upplösas under 1700-talet i och med att den pietistiska rörelsen som hade sitt ursprung i Tyskland nådde Sverige och ställde krav på att kyrkan skulle reformeras.

Man kan säga att pietismen var en reaktion mot att den rådande kyrkan och prästerskapet i alltför hög grad bestämde hur och vad folk skulle tro på, att själva tron blev alltför opersonlig. Den pietistiska rörelsen ville att Guds ord skulle kunna predikas, inte bara i kyrkan, utan även vid mindre sammankomster (s.k. konventiklar). De skulle även kunna predikas av andra än prästerskapet.

Kyrkan såg sin makt hotad. 1726 infördes det s.k. konventikelplakatet som förbjöd privata religiösa sammankomster utöver husandakten. Ungefär samtidigt kom husförhören till där man kontrollerade att församlingsborna hade tillräcklig kunskap om kristendomen.

Emelie Petersen, även kallad Mormor på Herrestad levde mellan åren 1780-1859 och genom henne levde pietismen vidare. Under sitt liv försökte hon genomdriva det pietistiska reformprogrammet och hon trotsade konventikelplakatet som gällde

---

¹ Den inledande definitionen av begreppet ”väckelse” är hämtad från följande sida på Internet: <http://sv.wikipedia.org/wiki/Folkv%C3%A4ckelsen>

ända fram till 1858 genom att ordna missionsböner på Herrestad första måndagen i varje månad.

1840, ungefär samtida med Mormor på Herrestad, fanns en annan företeelse i Jönköpings län. Den kallades predikosjukan eller roparrörelsen. Det handlade om mindre sammankomster där vissa män eller kvinnor predikade doms- och bättringsförkunnelser under ett tranceliknande tillstånd.

I Jönköping fanns det ett antal präster och lekmän under 1830- och 1840-talet som verkade i väckelsens anda. Det var även i Jönköping som en större organisation för väckelseintresset bildades.

Prästmannen P M Elmblad spelade en stor roll för väckelserörelsen i Jönköping. Palmblad predikade inte bara på söndagar utan även på fredagar. Detta märkliga beteende lockade många nyfikna åhörare och en liten krets av väckta bildades kring honom. Efter ett år, 1837, höjdes dock många röster i protest i församlingen och Elmblad blev omplacerad till annan ort. Kretsen av väckta han lämnade efter sig var bittra över kyrkans handlande och detta år innebar det första steget i separatistisk riktning i Jönköping. Trots konventikelplakatet fortsatte kretsen att samlas i olika privathem.

1840 hölls ett stort nykterhetsmöte i Jönköping som gav den lilla kretsen förnyad styrka. Missionsintresset och nykterhetsintresset gick vid denna tid ofta hand i hand. Resultatet blev att den olagliga konventikelgruppen ombildades till en missionsförening som dock splittrades efter några år. Behovet av en organisation hade dock inte försvunnit och man ordnade fortfarande privata sammankomster. Ibland upplöstes dessa möten genom ingripanden från präster och polis.

1853 organiserades väckelsen i Jönköping genom att Jönköpings traktatsällskap bildades. Mannen bakom hette Wilhelm Almqvist och han hade kommit till Jönköping som lärare 1847. Almqvist ansåg att det borde finnas fria församlingar där lekmanpredikan skulle få utrymme. Organisationsformen i sig såg han som en garanti för att läran skulle förbli ”ren”. Trots att konventikelplakatet fortfarande gällde hade en organisation uppstått som kunde samla upp och vidareutveckla den andliga livaktigheten som fanns såväl i Jönköpings som angränsade län. Konventikelplakatet upphörde några år senare, närmare bestämt 1858.

Jönköpings Missionsförening arrangerade kvartalsmöten i januari, mars, maj och oktober. Det första hölls 1861. Till kvartalsmötena, som varade i tre dagar, kom folk i stora skaror från hela norra Småland, något som påminde om bibelns berättelse där judarna färdades upp till Jerusalem för att fira påsken. Begreppet "smäländningarnas Jerusalem" nämns i skrift första gången 1897 av den emigrerade

pastorn David Nyvall, som deltog i ett kvartalsmöte arrangerat av Kristliga Ynglingaföreningen.²

Nykterhetsrörelsens framväxt

Nykterhetsrörelsen växte fram av den enkla anledningen att en grupp människor ansåg att det söps för mycket.

Bild 20

Potatisen kunde användas till mycket och enligt Esaias Tegnér var det mycket tack vare ”potäterna” som dödligheten minskade i Sverige, men potatisen kunde även användas till att framställa brännvin. Det var praktiskt för bönderna att framställa brännvin; att slippa åka långt för att sälja potatisen som blev över och brännvin kunde man lagra smidigt. År 1836 framställdes det ca 233 miljoner liter brännvin enbart i Jönköpings län. Den stora produktionen och de relativt låga priserna medförde en ökad konsumtion. 1820 var konsumtionen hela 40 liter per invånare

---

² Idag syftar uttrycket "Smålands Jerusalem" på att ingen stad eller kommun i Sverige uppvisar så mycket andlig verksamhet som just Jönköping. Jämte Svenska kyrkan är landets samtliga frikyrkosamfund representerade. Därtill kommer samfundsberoende (t.ex. Livets Ord) och alternativa rörelser (Jehovas vittnen, mormoner och swedenborgare), katolska kyrkan, österländska och ortodoxa kyrkor samt muslimska och hinduiska församlingar. Unikt för Jönköping är också frekvensen av den religiösa aktiviteten med ett hundratal gudstjänster/ vecka och med en genomsnittlig besöksfrekvens på 15,2 % vid söndagens gudstjänster och andaktsbesök av de 123 000 invånarna i kommunen.

och år. Denna siffra kan jämföras med dagens siffra som är omkring 7 liter per invånare och år. Det var heller inte ovanligt att barn berusade sig på brännvin.

I Jönköping var man tidig med att reagera mot drickandet och det hängde samman med att man hade en relativt hög konsumtion här i förhållande till övriga landet.

Bild 21

De första föreningarna som bildades var så kallade måttlighetsföreningar: man förespråkade inte absolut nykterhet utan en, som namnet antyder, måttlig konsumtion. Utvecklingen gick dock mer och mer mot ett totalt avståndstagande från spriten, en absolutism.

Den första nykterhetsföreningen i landet bildades i Växjö år 1819 och hade egentligen ingen allmän medlemsantagning. 1830 bildades Jönköpings första nykterhetsförening och runt 1840 fanns det nykterhetsföreningar i nästan varje socken. År 1837 bildades det en riksförening för alla dessa föreningar, Svenska Nykterhetssällskapet. 1838 hade Jönköping flest föreningar i landet och det var också här som sällskapets första riksmöten hölls.

Rent konkret kämpade man emot husbehovsbränningen. Antalet taxerade brännvinsapparater var väldigt högt under 1820- 1830-talen. 1836 fanns det 8649 brännvinspannor i länet (som man kände till). 1852 hade antalet sjunkit till 3481 pannor och 1855 antogs lagen som förbjöd husbehovsbränningen.

På 1870-talet hade brännvinskonsumtionen per år och person sjunkit till 10-12 liter, vilket visar på nykterhetsrörelsens starka inflytande i samhället. Men nykterhetsfolket tyckte ändå att detta inte var tillräckligt bra och runt 1880 växte de så kallade absoluta nykterhetsföreningarna fram i nära samarbete med både statskyrkan och frikyrkorna.

Ett ”vapen” mot alkoholkonsumtionen var att framhålla kaffet som alternativ. Detta fick ett stort genomslag, och är en av anledningarna till svenskarnas stora kaffekonsumtion idag.

Den första grenen av absolutisterna var Hoppets Här. Medlemmarna var oftast medlemmar i någon kyrka. 1881 ombildades denna Hoppets Här till Jönköpings Absoluta Nykterhetsförening. Hoppets Här utkonkurrerades ganska snart av den stora rörelsen IOGT (Independent Order of Good Templars), som bildades 1851 i USA. Den första svenska logen av IOGT bildades 1880. I och med den internationella spridningen bytte man även namn – förkortningen vad densamma, men utlästes International Order of Good Templars. Tidigt hade IOGT splittrats i den Hickmanska och den Malinska grenen. Skillnaden var att den Hickmanska grenen inte beviljade färgade medlemskap. 1887 slogs grenarna samman.

En annan förening som hade ännu starkare band med den religiösa befolkningen var Sveriges Blåbandförening. Även denna rörelse hade sitt ursprung i USA. 1882 bildades en förening i Jönköping som kallades sig Blåbandsarmén som kan ses som en föregångare till den egentliga Blåbandsrörelsen. Det fanns många förgreningar av de större nykterhetsrörelserna, men av utrymmesskäl kan bara en liten del presenteras här.

Nykterhetsrörelsen var tidigt ute med bildnings- och studieverksamhet, vilket haft stor betydelse för Sveriges demokratiska utveckling. Många politiker och fackföreningsmänniskor på alla nivåer har skolats inom denna studieverksamhet, vilket har resulterat i att nykterhetsfolket till stor del påverkat vår svenska nykterhetspolitik.

1909 genomförde nykterhetsrörelsen en egen förbudsomröstning som handlade om ett totalförbud av alkohol. 55,6% röstade för ett förbud. Förbudsvänligast i landet var Jönköpings län med 82,6% ja-röster. Efter förbudsframgångarna i både USA och Norge begärde nykterhetsfolket i Sverige en officiell förbudsomröstning, vilket också ägde rum 27 augusti 1922. Det blev en hård kamp. Förbudsvännerna led nederlag med 49,1% av rösterna i riket. I Jönköping var andelen 81,5% för förbud.

Arbetarrörelsens framväxt

Industrialiseringen kom igång ganska sent i Jönköping. Runt 1850 började en liten industri växa fram, men det var inte förrän kring början av 1900-talet som den industriella utvecklingen kom igång på allvar. Därför kom även arbetarrörelsen igång ganska sent i Jönköping - både den politiska och fackliga rörelsen.

Något som inverkade på arbetarrörelsens långsamma utveckling var religionen. Kyrkan och prästerskapet predikade förnöjsamhet och tro på auktoriteter. Man skulle således vara nöjd med den lott som man blivit tilldelad och inte gapa efter för mycket. När socialismen dök upp kring 1880 så uppstod snabbt en klyfta mellan den och religionen eftersom socialismen uppmuntrade arbetarna att kämpa för sina rättigheter, bättre arbetsvillkor och bättre levnadsvillkor.

Med den industriarbetarklass som växte fram i hela riket genom industrialiseringen följde också svåra sociala problem. Jönköping var inget undantag. Staden hade vuxit snabbt under perioden 1850-1950 och detta skapade problem. Jönköping fick en stor arbetarebefolkning med usla bostadsförhållanden och i många fall brist på mat. Missnöjet tog sig uttryck i bland annat strejker och protester. Ett exempel är det så kallade Brödupproret 1855. Det blev upplopp i staden i september då kraftiga prishöjningar på säd, potatis och andra livsmedel genomfördes. Detta uppror genomfördes dock mest av stadens hantverkarbefolkning.

Socialismen nådde Jönköping via skräddargesällen August Palm. 1882 kom han till Jönköping för att förkunna den socialistiska läran. Han mötte hårt motstånd från många håll – inte minst från arbetarna själva. Han blev till och med hotad med stryk av arbetarna vid något tillfälle. Resultatet blev i alla fall en liten socialistisk förening. Tyvärr finns det inget material bevarat från denna förening. Sju år senare, 1890, bildades den första socialdemokratiska föreningen i länet, Jönköpings Agitationsklubb – senare kallad Jönköpings Arbetarklubb. Det var dock inte förrän efter sekelskiftet som socialismen fick ordentligt fäste i det konservativa Jönköping.

Som tidigare nämnts så gjorde även religionen det svårt för organisationstanken att slå rot bland arbetarna.

Den första fackföreningen i Jönköping stod typograferna för 1883. En typograf jobbade inom tryckeribranschen med att överföra text och bilder till en tryckpress så att man kunde massproducera böcker och tidningar. Därpå följde målarna 1887 och skräddarna 1888. Det var naturligt att det var just hantverkarna som ledde utvecklingen då de hade den gamla gesälltraditionen inom skråväsendet bakom sig. Skråväsendet, som existerade i Sverige från 1400-talet till 1846, kan liknas vid en organisation som reglerade hantverksverksamheten. En gesäll var en färdiglärd lönearbetare som ingick i skråväsendet. I och med att fabrikerna växte fram ändrades hantverket och blev i många fall mer av ett fabriksarbete. Skråväsendet blev omodernt och försvann. I dess ställe växte fackföreningarna fram.

1898 bildades en landsorganisation för fackföreningarna. På den första kongressen som hölls diskuterades flitigt förhållandet till Socialdemokraterna. Det bestämdes att fackföreningar som anslöt sig till riksorganisationen också skulle vara tvungna att ansluta sig till Socialdemokraterna, något som väckte en hel del protester. Vid nästa kongress tog denna tvångsanslutningsparagraf därför bort.

Bild 22

Förslag på uppgifter och aktiviteter

Frågeställningar som kan vara bra/ Jämförelser med nutida förhållanden

SKOLAN

Hur såg dåtidens skolscheman ut? Vilka ämnen läste man? Gör om 1880-talets schema till ett modernt. Fattas något? Eller läste dåtidens elever något man inte läser idag?

Flickor och pojkar läste ibland lite olika ämnen. Vilka ämnen? Varför var det så? Är det bra eller dåligt och varför?

ARBETE

När man var femton år 1888 räknades man som vuxen. Stämmer det på alla samhällsklasser?

Barnarbete var inte ovanligt under 1800-talet. Varför? Fick man vara barn/ungdom på den tiden? Varför försvann barnarbetet?

Fabrikerna anställde även kvinnor. Var detta bra eller dåligt? På vilket sätt?

FOLKRÖRELSENA

Varför växte folkrörelserna fram på 1800-talet? Vilka var de? Vad är en folkrörelse? Ge exempel på folkrörelser under 1900-talet? Skulle några nya folkrörelser behövas idag och varför?

PERSONÖDEN

Under det sena 1800-talet är klasskillnaderna väldigt tydliga, och vi ger exemplen brukspatronen och arbeterskan. Fanns det några andra klasser? Vilka samhällsklasser finns idag, och vilken är skillnaden mot då?

Utgå från den du är. Placera sedan in dig själv i det sena 1800-talets Jönköping. Hur hade ditt liv sett ut då? Problematisera.

Stadsvandringar

Eleverna delas in i grupper för att dokumentera vad som finns kvar av de tre fabrikena, Jönköpings Tändsticksfabrik, Munksjö Pappersbruk och Jönköpings Mekaniska Werkstad. Jämför med fotografierna i lådan. Dokumentationen kan ske med fotografering, annan avbildning och/eller beskrivande text. De genomför uppgiften på egen hand, och hela klassen (e dyl) återsamlas efter en i förväg bestämd tid. Hur blev dokumentationen? Skiljer de sig åt? Varför? Vad skiljer platserna åt? På vilket sätt?

Referenser

Allmän historia

- Anna Maria Claesson (red), 1984, Jönköping 700 år
- Sven Larsson, 1983, Sjuhundra år i Jönköping
- Birger Sallnäs & Gunnar Lindqvist, 1971, Jönköpings stads historia del III

Exempel på lokala fabriker

- Elis Bosæus, 1953, *Munksjö bruks minnen*
- Ulla Ekedahl, 2005, *På brukspatrons tid*
- <http://www.ne.se> (artiklarna om bröderna Lundström och deras far) (2009-01-15)
- <http://www.munksjo.com/sv/Om-Munksjo/Munksjo-Museum-MM/> (2009-01-15)
- <http://www.foretagsamheten.se/Entreprenorer/Entreprenorer/Janne-och-Carl-Lundstrom/> (2009-01-15)
- Bo E Karlsson, 1996, *Bebyggelse i Jönköping 1612-1870*, Småländska kulturbilder 1996
- Elis Bosæus, 1953, *Munksjö bruks minnen*
- <http://www.munksjo.com/sv/Om-Munksjo/Munksjo-Museum-MM/> (2009-01-14)
- Bo E Karlsson, 1996, *Bebyggelse i Jönköping 1612-1870*, Småländska kulturbilder 1996
- Bo E Karlsson, 1995, *Jönköpings Mekaniska Verkstad. Historik och dokumentation*, Byggnadsantikvarisk rapport 1995, Dnr 528/95
- Axel Mollstadius, 1960, *Sandwallska gjuteriet*, ur Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund 33 (1960)
- Axel Mollstadius, 1960, *JMW's äldsta historia 1860-1897*, ur Småländska kulturbilder

Två familjer

- Ulla Ekedahl & Per Jerkeman, 2005, *På brukspatrons tid*
- Ulla Esping, om Lena Törnqvist
- Staffan Nilsson, 1998, *Inte bara eld*, Tändsticksmuseets vänners skriftserie Nr 3

Boendet

- Sven Larsson, 1983, *Sjuhundra år i Jönköping*
- Ulla Ekedahl & Per Jerkeman, ????, *På brukspatrons tid*

Skolan

- Birger Sallnäs & Gunnar Lindqvist, 1971, Jönköpings stads historia del III

Nöjen i staden

- Bo E Karlsson, 1996, *Bebyggelse i Jönköping 1612-1870*, Småländska kulturbilder 1996
- Gunnar Lindqvist, 1979, *Jönköping. Stadens framväxt*, LiberFörlag

Folkrörelserna i Jönköping

- Göran Åberg, 1978, *Folkväckelsen i Jönköpings län*, Jönköpings läns museums serie för småskrifter nr 6
- Börje Hjort och Per Ericsson, 1978, *Nykerhetsrörelsen i Jönköpings län*, Jönköping läns museums serie för småskrifter nr.5
- Börje Hjort, årtal?, *Arbetarrörelsen i Jönköpings län – En kort rapsodi*

Arkivmaterial

För mer arkivmaterial kontakta

Stadsarkivet i Jönköping, 036-10 50 20

Jönköpings läns folkrörelsearkiv, 036-10 27 61

Jönköpings läns museum, 036-30 18 00

Bildreferenser

Omslagsbild	Jönköpings västra förstad. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 1	Plankarta över Jönköping. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 2	Utsikt från slottsvallen mot Munksjön och Kristine kyrka. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 3	Jönköpings kanal. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 4	Kvinnoarbetare på Jönköpings tändsticksfabrik. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 5	Samtliga arbetare på Jönköpings tändsticksfabrik. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 6	Arbete på Jönköpings tändsticksfabrik. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 7	Munksjö pappersbruk. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 8	Arbetare på Munksjö pappersbruk. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 9	Jönköpings Mekaniska Werkstad. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 10	Disponent Knut Ottonin Ljungqvist.
Bild 11	Fabriksarbeterskan Lena Törnqvist. <i>Tändsticksmuseet, Kultur Jönköpings kommun</i>
Bild 12	Stadsgård i Jönköpings träbebyggelse. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 13	Tändsticksfabrikens arbetarebostäder på Väster. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 14	Disponentvillan på Munksjö pappersbruk. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 15	Lancasterskolan på Kanalgatan 20 i Jönköping, tidigt 1920-tal. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 16	Skolfoto pojkklass. 1883. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 17	Stora Hotellets trädgård. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 18	Jönköpings teater vid Hovrättstorget. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 19	Jönköpings Roddklubb. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 20	IOGT-logen Garibaldi 1890. Foto: Thure Appelblad. <i>Jönköpings läns museum</i>
Bild 21	Affisch för nykterheten 1922. <i>Jönköpings läns folkrörelsearkiv</i>
Bild 22	1:a majdemonstration 1904. <i>Jönköpings läns museum</i>